

Тема 11: Теорії раціонального вибору

1. Загальні характеристики та основні положення теорії раціонального вибору.

Послідовник Хоманса П. Блау запропонував досліджувати взаємодію на основі синтезу принципів соціального обміну і понять структурного функціоналізму. В результаті в 80-х рр. ХХ ст. з'явилася формальна модифікація теорії соціального обміну - **теорія раціонального вибору**. Відповідно до її положень, люди, опиняючись перед обличчям декількох варіантів можливих дій, зазвичай роблять те, що повинно привести до найкращого результату.

Рішення проблеми співвідношення індивідуального розрахунку і дотримання норм пропонує альтернативна теорії соціального обміну - теорія раціонального вибору. Ця теорія є науковим підходом, який ґрунтується на ***розгляді соціальної взаємодії як процесу координації дій людей, що прагнуть до досягнення індивідуальних цілей***. Раціональність вибору визначається оптимальністю стратегії поведінки. Індивід вибирає з альтернатив - фіксованого набору можливих варіантів дій - той варіант, який дасть найкращий результат. Однак прагнення всіх до максимізації індивідуальної вигоди може привести до соціальної проблеми - **ситуації, в якій виникає конфлікт між індивідуальною раціональністю та соціальною раціональністю**.

Методологічну основу підходу раціонального вибору формують положення ***утилітаризму*** (І. Бентам) щодо дій індивідуального актора, як відправної точки політичного та економічного аналізу, тобто принцип оцінювання всіх предметів, процесів, явищ, відомостей тільки з погляду їхньої корисності, можливості служити засобами для досягнення яких-небудь цілей..

Проблема оптимізації стратегії поведінки в ситуації, коли індивідуально раціональні дії призводять до соціально ірраціональним наслідків, розкривається на моделях математичної теорії ігор.

Найвідоміша з них отримала назву ***«дилема в'язня»*** (від англ. Prisoner's Dilemma). Для кожного з двох заарештованих (за участь в одному злочині) існують два варіанти дій: зізнатися або відпиратися. Застосування моделей, подібних «дилемі в'язня», в аналізі найрізноманітніших соціальних явищ становить основу дослідницької стратегії прихильників теорії раціонального вибору. Зразками для них традиційно служать роботи економістів, які давно розвивають цей підхід, а в останні роки також робота американського соціолога **Джеймса Коулмена (1926-1995) «Підстави соціальної теорії» (1990)**.

2. Дж. Коулмен. "Основи соціальної теорії".

Джеймс Коулмен зазначає, що «люди прагнуть до досягнення своєї мети, причому мета формується цінностями або вподобаннями».

Дж. Коулмен виділяє чотири основні елементи, які відрізняють трактування теорії раціонального вибору в соціології від її трактування в економічній теорії:

1. **Досягнення корисності шляхом відмови від контролю.** Неокласична економічна теорія вивчає розподіл обмежених ресурсів між незалежними

індивідами, кожний з яких прагне максимізувати корисність. Явно або неявно передбачається, що кожен індивід максимізує корисність, встановивши контроль над ресурсом, і втрачає її разом з втратою контролю. Іншими словами, індивід вступає у відносини обміну, тільки коли він має контроль над чимось, що є для нього кращим, ніж те, контролем над чим він був змушений пожертвувати заради цього нового блага. Однак можлива також ситуація, коли індивіди максимізують корисність, в односторонньому порядку відмовившись від контролю за тим чи іншим ресурсом. «Яскравий приклад – відмова від контролю за власними діями. Якщо індивід вважає, що передача контролю за його дією іншого індивіда приведе до кращого результату, то така передача виглядає раціональною. У повсякденній мові ми говоримо, що людина перебуває під чийсь впливом, покладається на чийсь думку більше, ніж на свою власну, дозволяє іншому управляти своїми діями або наслідує приклад іншого. У всіх цих випадках індивід передає контроль над своїми діями або права на цей контроль іншому, при цьому інший не відмовляється від дефіцитного. Такого роду передача контролю, довіра до іншого або підпорядкування чийомусь впливу найбільш вірогідні в ситуації обмеженої інформації, тобто коли результат дії в значній мірі не визначений».

2. Соціальний капітал. Соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, яка виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів. Для батьків, зацікавлених в тому, щоб їхні діти добре навчалися в школі, соціальним капіталом є стійкі соціальні норми співтовариства, які відвертають молодь від поп-культури і направляють її в школу. Індивіди можуть раціонально інвестувати в соціальний капітал, і дружба або знайомство – можливий варіант такого роду інвестицій. «Однак соціальний капітал є суспільне благо, і тому більшість його форм завжди буде стикатися з недоліком інвестицій. Цей капітал соціальний по своїй суті, і більшість його форм є результатом дії кількох чи багатьох людей. Рішення кожного з них мають наслідки для всіх інших. Наприклад, сім'я вирішує переїхати в інше місто, керуючись тільки своїм благом. Однак член цієї родини може бути лідером в місцевому співтоваристві або організатором молодіжної групи, так що його від'їзд послабить норми співтовариства, і це вплине на багатьох людей за межами даної сім'ї». Соціальний капітал залежить від властивостей соціальної структури, характеру закритості (closure) соціальних мереж, тривалості (continuity) соціальних відносин і множинності (multiplexity) зв'язків (множина зв'язків між двома людьми означає, що вони пов'язані декількома видами діяльності або ролями).

3. Соціальне походження прав. На відміну від неокласичної економічної теорії, теорія раціонального вибору проявляє очевидний інтерес до питання розподілу і походження прав. Те, яка дія в даному середовищі вважається раціональною, залежить від розподілу прав (distribution of rights). При цьому

джерела прав кореняться в соціальних процесах, в ході яких індивіди діють раціонально і переслідують свої інтереси, колективно формуючи вигідну для них систему розподілу прав (rights allocation). Це передбачає існування якоїсь ієрархії дій: дії на одному її рівні визначають права для наступного, більш низького рівня, які обмежують дії на даному рівні. Одним з аспектів соціального походження прав, які виходять за межі неокласичної економічної теорії, але потрапляють в аналітичну схему теорії раціонального вибору, є існування конфлікту. «Соціальний розподіл прав (allocation of rights) (наприклад, громадянської війни або революції) припускає тільки один результат, щодо якого у людей складаються різні інтереси. Ця ситуація відноситься до сфери суспільного вибору – напрямом теорії раціонального вибору, який спирається в якості основи на неокласичну економічну теорію, але виходить за її межі»

4. Соціальні інститути. Четвертий елемент, який відрізняє теорії раціонального вибору в соціології від неокласичної економічної теорії, - ключова роль інститутів. В неокласичній економічній теорії інститути практично не розглядаються; досконалий ринок – єдиний визнаний нею інститут, причому це не стільки інститут, скільки припущення про те, що в умовах обміну по цінам, що встановлюються ринком (marketclearing prices) інституційні проблеми будуть вирішені.

Ключові поняття в теорії Коулмена – **«актори» і «ресурси»**. **Ресурси** – це те, що контролюється діючими суб'єктами і в чому ті так чи інакше зацікавлені. Виходячи з теорії раціонального вибору, Коулмен далекий від думки, що даний підхід дасть відповіді на всі виникаючі питання. Однак він переконаний у її здатності розвиватися в цьому напрямку, так як стверджує, що «успіх заснованої на раціональності соціальної теорії полягає в послідовному скороченні тієї сфери соціальної діяльності, яка не піддається поясненню цієї теорією».

Коулмен визнає, що в реальному світі люди не завжди поведуться раціонально, але вважає, що це не має для його теорії великого значення. Зосередженість Коулмена на раціональній дії індивіда підказує, що його підхід передбачає зчеплення мікро-і макроявищ або пояснення того, як комбінація індивідуальних дій позначається на поведінці системи. Надаючи цьому питанню найбільше значення, Коулмен цікавиться переходом від макро- до мікрорівня або тим, яким чином система обмежує установки діючих суб'єктів.

На основі теорії раціонального вибору Коулмен пояснює ряд макрорівневих явищ. Головна його вимога полягає в тому, що теоретикам слід дотримуватися постійної концепції діючих суб'єктів і на основі даної мікроконстанти визначати різні образи явищ макрорівня. Таким чином, відмінності останніх можна пояснити різними структурами відносин, встановлених на макрорівні, а зовсім не відхиленнями на мікрорівні.

Ключовим етапом у переході від мікро- до макрорівня стає надання влади і прав, якими володіє один суб'єкт, іншому. Ця дія веде до підпорядкування

одного актора іншому. Вона породжує і фундаментальний *макрофеномен* – діючу одиницю, що складається з двох людей, а не два незалежних один від одного актора. Виникаюча в результаті структура, діє незалежно від суб'єктів. Замість того щоб домогтися максимальної вигоди для себе, чинний суб'єкт, в такому випадку, прагне реалізувати інтереси іншого актора або незалежної колективної одиниці. Оскільки Коулмен дотримується рамок прикладного підходу, він зосереджується на визначенні та вирішенні цих проблем.

Як розробник сучасної теорії раціонального вибору, Дж. Коулмен виходив з інтересу до індивіда як діючого актора та відповідної ідеї, що всі права і ресурси наявні саме на рівні його індивідуальної активності. *Інтереси індивідів* визначають перебіг подій. Однак він також стверджує що в сучасному суспільстві, де «значна частка прав і ресурсів і, отже, суверенітету може належати корпоративним суб'єктам». В сучасному світі корпоративні суб'єкти набувають все більшого значення. Вони здатні приносити як користь, так і збиток індивіду. Яким чином слід оцінювати дії корпоративного суб'єкта? Коулмен підкреслює, що «тільки концептуально визнаючи точку зору, згідно якої повнота суверенітету належить індивідам, можна виявити, як реалізуються їх первинні інтереси будь-якою існуючою соціальною системою. Постулат суверенності індивідів дозволяє соціологам оцінювати функціонування соціальних систем».